

Mehdilik ve Şahkulu Ayaklanması

Mihriban Artan Ok

İstanbul, Alfa Yayınları, 2024, 360 sayfa, ISBN: 978-625-449-887-9.

Hilmi AYKAÇ*

Mihriban Artan Ok tarafından kaleme alınan *Mehdilik ve Şahkulu Ayaklanması* adlı eser, yazarın doktora tezinin kitaplaştırılmış şeklidir. Yazar; kurtarıcı tasavvurunun İslamiyet'te ve diğer semavi dinlerde, uygarlıklarda kabul gördüğünü; değişik zamanlarda toplumların dinsel, sosyal, ekonomik, tarihsel durumuna göre farklılık göstererek ortaya çıktığı düşüncesinden hareketle eserini oluşturmuştur. Kurtarıcı tasavvurunun tarih boyunca toplumlarda ne şekilde karşılık bulduğuna, toplumları içerisinde buldukları ekonomik ve sosyal sıkıntılardan kurtaracak, toplumlara her yönden daha müreffeh bir hayat müjdeleyecek kişilerin geleceği düşüncesi etrafında teşekkül ettiğine değinmiştir. Türklerde ise bu tasavvurun İslamlaşmayla şekillenmeye başladığını, zaman içerisinde Osmanlı Devleti, Safevî Devleti ve Babür Devleti'nde liderlerin birbirlerine karşı üstünlük sağlamak amacıyla Mehdiliği araç olarak kullandıklarını vurgulayarak kapsamlı bir çalışmayı okuyuculara sunmuştur.

Yazar, çalışmanın önemini; "*Türk-İslam düşüncesinde ve Kızılbaş ayaklanmalarındaki Mehdi tasavvuruna dair müstakil bir çalışmanın olmayışı, çalışmamızın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Bu hususta daha önce herhangi bir çalışma yapılmamış olması da bilgi toplama hususunda bizi hayli zorlamıştır*" (s. 20) ifadeleriyle açıklamıştır.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Hacı Bektaş Veli Araştırma ve Uygulama Enstitüsü Alevî Bektaşî İlmî Kaynakları Anabilim Dalı, Nevşehir, <https://orcid.org/0009-0000-0843-6122>, hilmiaykac@gmail.com

Çalışma sırasıyla “Takdim” (s. 9-11), “Önsöz” (s. 13-14), “Kısaltmalar” (s. 15), “Haritalar Listesi” (s. 16), “Giriş” (s. 17-63), “İslam Öncesi Dinlerde-İnançlarda Kurtarıcı Tasavvuru ve Arka Planı” (s. 65-103), “İslam Düşünce ve Kültür Tarihinde Kurtarıcı (Mehdi) Tasavvurunun Tezahürü” (s. 105-176/Birinci Bölüm), “Osmanlı Devleti’nde Mehdi Tasavvurunun Tarihsel Arka Planı ve Kızılbaş Mehdiliğinin Teşekkülü” (s. 177-248/İkinci Bölüm), “Şahkulu Ayaklanması ve Bir Slogan Olarak ‘Mehdilik’” (s. 249-317/Üçüncü Bölüm), “Sonuç” (s. 319-325), “Kaynakça” (s. 326-349) ve “Ekler” (s. 350-360) bölümlerinden oluşmaktadır.

Mihriban Artan Ok, takdim bölümünde çalışmanın amacını; Türk-İslam medeniyetinde ve Kızılbaş ayaklanmalarında görülen Mehdi tasavvurunun tarihsel arka planını ve Şahkulu ayaklanmasına sirayeti hususunu aydınlatmak olarak açıklamıştır. Çalışmanın alanını da İslam’ın doğduğu kendi inanç havzasına aldığı alanlar ve özellikle Türkmenlerin yaşadığı Anadolu coğrafyası olarak ifade etmiştir. Tarihsel kapsam olarak ise İslam öncesi dönem ve sonrasında Mehdiliğin İslam düşünce ve kültürüne girişi İslam’ın teşekkülü bağlamında aktarılmış, devamında Anadolu coğrafyası ve Türkmen (Kızılbaş) gruplarında Mehdiliğin nasıl belirginleştiğine değinilmiştir.

Kurtarıcı tasavvuruna yüklenen anlam, düşünceler bağlamında dile getirilmiş, zaman içerisinde bu düşüncenin uygarlıklar ve kitleler özelinde benzerliklerine, farklılıklarına, ne şekilde kabul gördüğüne değinilmiştir. Türklerde ise kurtarıcı tasavvurunun teşekkülünün Türklerin İslam’la tanışması ve akabinde Mehdi inancı etrafında şekillenmeye başladığı vurgulanmıştır.

Eserin giriş kısmında yazar, kurtarıcı tasavvurunun tarihsel süreç içerisindeki oluşumuna, değişimine, kültürler arası yorumlanışına, aktarımına ve etkileşimine dair bilgilere yer vermiş; Türk-İslam düşüncesinde ve Kızılbaş gruplarında Mehdiliğin ortaya çıkması, Mehdiliğin Şahkulu’nda belirmesi hususunda temel olacak bazı soruları da ayrıntılı biçimde ele almıştır.

Araştırmacının bu çalışmada, konunun gerek Batılı araştırmacılar gerekse Şia’nın ve Sünnilerin gündeminde yer alması hasebiyle hadis, dinler tarihi, mezhepler tarihi, kelam, tasavvuf, sosyoloji, psikoloji, tarih, dil bilimi gibi birden fazla disiplini doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendirmesi nedeniyle konuya kapsamlı yaklaşma gereğini ifade ettiğini belirtmek gerekir. Araştırma yöntemlerinden yukarıda zikrettiğimiz disiplinlerin konuya etkileri, “Kurtarıcı Tasavvuruna Tematik Yaklaşım” başlığı altında, “Kurtarıcı Tasavvuruna Filolojik Yaklaşım”, “Kurtarıcı Tasavvuruna Tarihsel Yaklaşım”, “Kurtarıcı Tasavvuruna Teolojik Yaklaşım”, “Kurtarıcı Tasavvuruna Sosyolojik Yaklaşım” ve “Kurtarıcı Tasavvuruna Psikolojik Yaklaşım” alt başlıklarıyla sunulmuştur.

Yazar, kavramsal çerçeveyi Kızılbaşlık, Alevilik, Şia, Gaybet ve Recat/Ricat, Mehdilik ekseninde ayrıntılı bir şekilde oluşturmuştur. İlgili başlıklar açılırken kelimenin ifade ettiği sözlük anlamına değinilmiş; tarihsel olarak İslamiyet’in hangi döneminde kullanılmaya başlandığı ve devam eden süreçte kavramlarla ilgili kullanımlar ayrıntılı biçimde sunulmuştur. Özellikle bu bilgiler verilirken yazar,

nesnellğini kaybetmeden tarihî belgeler, tahrir defterleri başta olmak üzere alanda yapılmış pek çok araştırmacıyı da kaynak olarak göstermiştir. Bu bakımdan kavramların tarihsel süreç içerisindeki değişimlerini ve kullanımlarını akıcı biçimde ve karşılaştırmalı olarak öğrenebilmek mümkündür. Kitap bu özelliğiyle din, tarih, sosyoloji, felsefe ve psikoloji dâhil pek çok dinamikte bizi baş başa bırakmaktadır.

Kitap hazırlanırken kaynak teşkil eden araştırmacılar, yararlanılan makaleler ve izlenen süreçler hakkında fazlasıyla bilgilendirme yapılmıştır. Bu bağlamda okuyucu, farklı kaynaklardan, konuyla ilgili destekleyici bilgi arama yoluna gitmemektedir.

“İslam Öncesi Dinlerde-İnançlarda Kurtarıcı Tasavvuru ve Arka Planı” başlığı altında kurtarıcı tasavvurunun mitolojik ve ütöpik geçmişi, tarihte bu kavramın ilk hangi medeniyetlerde zuhur ettiği belirtilmiştir. Kurtarıcı tasavvurunun İslam öncesi inançlardaki; Budizm, Hinduizm, Zerdüştlük, Yahudilik ve Hristiyanlıktaki yansıması verildikten sonra kitap üç bölüm hâlinde devam etmektedir. Birinci bölümde İslam düşünce ve kültür tarihinde kurtarıcı tasavvurunun tezahürü, ikinci bölümde Osmanlı Devleti’nde Mehdi tasavvurunun tarihsel arka planı, üçüncü bölümde ise Şahkulu ayaklanması ve bir slogan olarak “Mehdilik” işlenmiştir.

“İslam Düşünce ve Kültür Tarihinde Kurtarıcı Tasavvurunun Tezahürü” adlı birinci bölümde bugünkü anlamda Mehdi olarak adlandırılacak kişinin soyu, özellikleri, hüküm süreceği zaman dilimi, alametleri İslami kaynaklara öncelik verilerek aktarılmıştır. Özellikle İslam’ın yayıldığı coğrafya ve İslam’ın ilk dönemlerindeki siyasi ve sosyal olayların Mehdilik düşüncesine etkileri irdelenmeye çalışılmıştır. Bu bölümde, tarihsel süreç içerisinde Mehdilik olgusunun kitleler arasında ne şekilde karşılık bulduğu birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanılarak, kavram ana hatlarıyla daha belirgin hâle getirilmeye çalışılmıştır. Yararlanılan erken dönem Şii ve Sünni kaynaklar da belirtilmiştir. Ayrıca konu ile ilgili çalışma yapan araştırmacılardan da istifade edilmiştir. Bu bölümde yazar, Kûfe bahsine özel bir yer ayırmıştır. Çünkü şehir, barındırdığı topluluklar bakımından kozmopolit bir yapı arz etmektedir. Kûfe mühim bir kültür merkezidir. Şehirde Yunan felsefi düşüncesinin kabul görmüş olması İslamiyet’e ait bazı görüşlerin tenkit edilmesine neden olmuştur. Şiilerin merkezi olan Kûfe’nin ve buradaki Hz. Ali taraftarlarının, Mehdilik olgusunun tarihsel gelişiminde etkisi özellikle vurgulanmıştır.

“Osmanlı Devleti’nde Mehdi Tasavvurunun Tarihsel Arka Planı” adlı ikinci bölümde, Anadolu Türk kültürüyle sentezlenmesine; Moğol istilası öncesi ve sonrasına değinilmiştir. Özellikle Moğol istilasından sonra Anadolu’daki sosyal hareketlenme döneminin konunun anlaşılması için önemli olduğu belirtilmiştir. Babailer ayaklanmasının bastırılmasından sonraki sosyal hareketliliğin akabinde Mehdiliğin ve Hurufiliğin, Kızılbaş gruplarında teşekkülüne neden olan tarihsel etkilere değinilmiştir. Dönemin tarihsel olaylarının ve kişilerinin dinsel kimliklerinin Kızılbaş gruplarında yansıması ve etkileri irdelenmiştir. Bu bölümde yararlanılan kaynaklar ve bu alanda çalışma yapan araştırmacılar da

ayrıntılı biçimde eserde yer bulmuştur. Osmanlı Devleti'nin siyasal uygulamaları, Türkmen gruplarının Erdebil Tekkesi'yle münasebetlerini artırmış, bu toplulukları içerisinde buldukları menfi durumdan kurtulmak için farklı arayışlara sevk etmiştir. Konunun geniş bir dönemi içermesi ve neden-sonuç ilişkisinin çok fazla olması bizleri yoğun bilgilerle karşı karşıya bırakmaktadır. Daha yakın bir tarihi ele alması ve arşiv kayıtlarının ulaşılabilir olması, Avrupalı tarihçilerin de dönemin Anadolu coğrafyasına ilgileri bakımından bu döneme dair bilgilerin okuyucuya yansımalarının farklı olduğu söylenebilir. Dönemin hicri bin yılına denk gelmesinin de beklenen Mehdi algısının etkilerinin toplumda daha yoğun şekilde yaşanmasına neden olduğu belirtilmiştir. Yazar bu bölümü bitirmeden önce Şah İsmail'in Mehdilik meselesine, devamında da Osmanlı sultanlarında Mehdilik ve dinsel kimliğin oluşumuna değinmiştir. Şöyle ki; bahsi geçen kişi ve topluluklar, kurtarıcı tasavvuruyla hem kendi meşruiyetlerini sağlamış hem de hitap ettikleri kitlelerin bağlılıklarını sarsılmaz bir inançla sağlamışlardır. Özellikle Safeviyye Tarikatı müritlerinin şeyhlerine bağlılıkları dikkat çekicidir.

“Şahkulu Ayaklanması ve Bir Slogan Olarak Mehdilik” adlı son bölümde, Şahkulu'nun kim olduğu ve ayaklanmasına sebep olan faktörler, Safevilerle ilişkilerinden başlanarak başlıklar hâlinde sunulmuştur. Yakın bir tarih olması hasebiyle, araştırmacı Selimnâmelerden, döneme dair kayıt tutan yerli ve yabancı tarihçilerden, arşiv kaynaklarından, yardımcı kaynaklardan ve belli başlı Osmanlı kroniklerden çokça yararlanmıştır. Şahkulu ve Mehdilik ayaklanmasının sebepleri dönemin tarihçileri gözünden anlaşılmalı çalışılmıştır. Kullanılan haritalar konunun kavranmasını kolaylaştırmış, Şahkulu ayaklanmasını daha anlaşılır kılmıştır. Ancak diğer bölümlere nazaran ayaklanma ve ayaklanmanın seyri kısa tutulmuş, daha çok ayaklanmayla ilgili tarihî vesikalar üzerinden olay yansıtılmaya çalışılmıştır. Bu, yazarın olaylara objektif yaklaşma hassasiyetinden kaynaklandığı şeklinde yorumlanabilir. Diğer önemli nokta ise Osmanlı Devleti'nin böyle bir ayaklanmaya hazır olmadığı, hatta padişah ve diğer ileri gelenlerce ayaklanmanın ciddiyetinin tam olarak kavranmadığının ifade edilmesidir. Çünkü vesikalardan da anlaşılacağı üzere ayaklanma, Anadolu ve Balkanlar dâhil büyük bir coğrafyada etkili olmuştur. Bölüm bitirilirken, ayaklanmanın doğurduğu sonuçlar Osmanlı Devleti, Kızılbaşlar ve Safeviler bağlamında değerlendirilmiştir.

Sonuç bölümünde yazar, Mehdi olarak adlandırılan; adaleti, huzuru tesis edecek şahsiyetlere duyulan beklentinin ve özlemin tarih boyunca devam ettiğini, bundan sonra da devam edeceğini belirtmiştir. Bu devamlılık, sirayet ettiği kitlelerin durumuna göre şekil değiştirmiş bir düşünce ya da inanç tarzı olarak açıklanmıştır. Çalışma netice olarak, Mehdi tasavvurunun Hz. Muhammed'in vefatından sonraki siyasi ve sosyal karışıklıkların neticesinde zuhur ettiği sonucunu doğurmuştur. Yazar, kısa zamanda toplumları etki altına alan Mehdilik tasavvurunun, Arap Yarımadası dışında Anadolu coğrafyasında hemen karşılık bulduğunu belirtmektedir. Babailer ayaklanması ile Şahkulu ayaklanması arasında inanç bağlamında doğrudan bir ilişki olduğunu vurgulamaktadır. Osmanlı Devleti'nin de Şahkulu ayaklanmasından sonra,

daha da merkezîleşmiş benzer sosyal hareketlenmelere karşı tedbirli olmak durumunda kaldığını ifade etmektedir.

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, çalışma muhtevası itibarıyla zengin bir külliyata dönüşmüş, anlaşılır bir dil ve sürükleyici bir üslupla kaleme alınmıştır. Ancak alana hâkim olmayan okuyucuların, okumayı güzel bir sözlükle birlikte yapması yararlı olacaktır. Okurken konunun özümsemesi için fazlaca zamana ihtiyaç olduğunu düşünüyorum. Çünkü yoğun bir kaynak taraması yapılmış ve neredeyse kaynakların tamamı eserde yer bulmuştur. Dipnotlar konuyu daha anlaşılır kılmaktadır. Kitabın ekler kısmında arşiv belgelerine dair fotoğraflar sunulmuş, kaynakçaya yer verilmiştir. Kutsal kitaplar ve sözlüklerin yanı sıra, kitapta yer bulmasa da konunun aydınlatılabilmesi için pek çok değerli müelliften ve eserlerinden fikir vermesi amacıyla yararlanıldığı da belirtilmiştir.